Albmulaččat, ulddat ja nubbi áibmu

Mikkel Nils Sara – Lovisa Mienna Sjöberg
Sámi allaskuvla

Miehtá buot Sámi gávdnat muitalusaid ulddaid ja nuppi áimmu birra. Leat iešguđetlágán gohčodusat dain iešguđet guovlluin, muhto earamuđui leat hui sullasaččat. Dás guorahallojuvvojit muitalusat mat gávdnojit RiddoDuottarMuseain Guovdageainnus. Uldamuitalusat eaktudit maiddái konteavstta, ovdamearkka dihte ahte lea nubbi áibmu, mii dábálaččat lea oaidnemeahttun. Nubbi áibmu ja dasa gullevaš fáttát leat maiddái oassin das movt olbmot miehtá Sámi leat čilgen iežaset máilmmigova, oskku ja teorehtalaš vuolggasaji. Dáinna artihkkaliin beassat oahpásmuvvat muhtun muitalusaide das movt ulddat bohtet albmosii, ja guorahallamušaide movt dat doibmet váikkuheaddjin min jurddavugiid ja daguid hábmemis.

Fáddásánit: sámi muitalanvierru, sámi historjá, ulddat, áibmu, sámi osku, máilmmigovva

Ii leat eahpádus das ahte jáhkku eananvuolážiidda lea leamaš ja lea ain liikka dábálaš sápmelaččaid guovdu go lagamus ránnjáálbmogiin. Dattege orru sápmelaččain sin sáivooahppa leame oahpu dáfus ovdaleappos go eananvuolášoahppa dain eará álbmogiin.[1]

(Læstadius 1997 [1839–1845]: 55)

1. Álggahus

Dás letne čállán uldamuitalusaid lohkama vuolggahemiin ja guorahallan movt sáhttit daid ipmirdit dan dáfus mat dat leat ja makkár meriid ja eavttuid vuođul sáhttit dan dahkat. Letne viežžan uldamuitalusaid RiddoDuottarMuseain (RDM) Guovdageainnus. Dat dahket vuolggasaji dán artihkkala guorahallamii. Muitalusat dien vuorkkás leat iežaset vásihan fearánat olbmuid beaivválaš eallimis ja bargodilis. Dat leat muitaluvvon 1970-jagiid loahpas.

1 Munno jorgaleapmi ruoŧagielas: «Att tron på de underjordiska har varit, och är ännu lika allmän hos Lapparna, som bland nästgränsande nationer, är ingen tvifvel underkastadt; dock tyckes läran om Saiwo vara mera utbildad hos Lapparne, än läran om de underjordiske hos andra Nationer.»

Dákkár muitalusaid sadji lea dábálaččat leamaš beaivválaš huovádusaid ja bargguid oanehet dehe guhkit vuoiŋŋastallanbottuin. Daid doaibma lea liikka dehálaš go bargguid doaibma, dainna go vuolggaha duođalaš imaštallama ja guorahallama iežamet ja diliideamet birra. Das lea guldaleaddji duohken árvvoštallat movt jáhkkit muitalussii, ja das maiddái guorahallat manne dat lea muitaluvvon ja maid muitaleaddji rievtti mielde lea áigon muitalit. Nie lea doaibman njálmmálaš muitalusaid dilis. Dattege lassin alcces muitalussii lea dalle fárus muitalanbottu dilálašvuođa dovdu, ja vejolaččat veahá lasi ságastallan muitalusa olis. Go muitalus buktojuvvo ovdan teakstahámis, de lea muitalusa konteaksta eará. Das ferte leat juoga eará fárus dan sadjái go mii lea njálmmálaš muitaleami dilis veahkkin ovddidit muitalusa guorahallama. Dát lassi datte ii galggaše bidjat menddo čavga ja gáržžes meriid dasa movt ja man ektui dulkot muitalusa, muhto addit doarvái saji lohkkiid iežaset muitalusguorahallamii nai. Diet lea dehálaš oassi dán artihkkala čállima lahkonanvuogis dáidda muitalusaide, ja vuohki vuhtii váldit dan maid atne dehálaš beallin dán muitalanvierus.

Muitalusat sáhttet leat guoimmuheapmin, oassin mánáid bajásgeassimis, vuohkin muitit báikki dehe dáhpáhusa ja olu eará. Muhtun muitalusat leat vurkejuvvon arkiivvaide ja dál min áiggi dahket vuođu min doaimmaide dutkat ja oahpásmuvvat sihke min historjái ja min otná servodahkii. Muitaleapmi lea Sámis leamaš dehálaš go ii leat ovdalaš áiggi leamaš dábálaš čállit. Ovdalaš áiggi leat muitalusat maiddái leamaš vuohki teoretiseret ja guorahallat agálaš gažaldagaid, dakkáriid go mii lea olmmoš, movt oaidnit birrasiiddámet ja movt berrešeimmet meannudit iešguđetge dilálašvuođain. Dábálaččat muitalusat govvidit ja rávvejit min, ja leat maiddái vuođđun imaštallamii. Dutkanmáilmmis leat muitalusat vuođđun suokkardallat movt ovdalaš olbmot leat govvidan máilbmámet. Dás letne atnán dehálažžan dan movt mii dálá sámi servodagas sáhttit gudnejahttit sin ja oahppat sis.

Iežame suokkardallamis letne atnán čuolbman gávdnat mii lea doaimmaid dáin uldamuitalusain main eai boađe ovdan diekkáraš dahkamušat nugo mat ahte leat váraštussan, juogaman ovdasii, dieđuid buktin dehe sullasažžan. Letne dás válljen diktit muitalusaid boahtit ovdan sierra, nu ahte ean seagut iežame analysa dohko gaskii, muhto guđđe dan maŋŋelii artihkkalis.

2. Ovdalaš dutkan

Oainnus ja oaidnemeahttun ilbmi dehe áibmu lea juoga maid dutkit leat namuhan vuođđun sihke oskku historjái ja jurddašeapmái ja práksisiidda mat leat Sámis (geahča omd. Rydving 2010; Mebius 2003). Diet boahtá ovdan iešguđetge áiggi uldamuitalusain nai. Ja juo boarráseamos čálalaš gálduin main muitaluvvo Sámi historjjá birra leat ulddat nai namuhuvvon. Nu diehtit ahte ulddat ja eará oaidnemeahttumat leat guhkes áiggi leamaš dábálaš ja oahpes sáhkan Sámi servodagas. Oskkudutkit leat čujuhan uldda ja nuppi ilmmi dehe áimmu[2] oktiigullevašvuhtii, ja man dehálaččat diet leat leamašan Sámi oskkuhistorjjás ja beaivválaš oskkus. Muitalusat dáid birra gávdnojit olles Sámis. Obalohkái dáid muitalusaid oaidnemeahttumat leat nugo ulddat juo leatge, muhto daidda leat iešguđet gohčodusat. Sáhttet vel leat veahá erohusat, nugo mat ahte muhtomin dehe muhtun guovlluin leat dego smávva olbmot, dehe ruonávuovttagat ja eará guovlluin fas juste dego mii.

Bäckman (1975) lea guorahallan iešguđet gálduid iešguđetge guovlluin Sámis. Muhtumiin lea nubbi áibmu dat gos leat sihke ulddat ja sii geat leat vádjolan mis eret, soaitá vel ahte diet adnojit oktan ja seamman. Eará háve fas orrot leame diet áibbas sierralágán kategoriijat. Muhtun gohčodusat ja doahpagat čujuhit eanas máttarmáttuide, nugo ovdamearkka dihte *gatnešat*/*gatnihat*. Earát fas čujuhit doibmii, nugo mat ovdamearkka dihte sáhtte *háldit* leat guliid várjaleaddjit dehe dat suodjaledje muhtun jávrri dehe joga ja hálddaše guliid dien čáhcái. (Geahča omd. Gaski ja earát 2004.) Sáhttá maiddái leat nu ahte mearkkašumit molsašuvvet suopmanis suopmanii. Materiálas maid letne dás atnán vuođđun, leat gohčodusat *ulda* ja *álda*[3], maid de letne váldán vuhtii ja čuovvulan dás. Eará guovlluid dehe eará sullasaš muitalusain bohtet ovdan earret dieid, gohčohusat nugo mat *oaidnemeahttumat*, *eananvuolážat*, *gufihttarat*, *gatnešat*/*gatnihat* ja *jihpilat* (Korhonen 1987). Nu dutkamiin ja muitalusgálduin bohtet ovdan olu buohtalas sánit dáid dábálaččat oaidnemeahttun ilbmudusaide. Dan ean duođi eambbo guorahala dás,

2 lbmi ja áibmu leat synonymat dan mearkkašumis masa dán artihkkalis adnojit. Dás maŋŋelis álkivuođa dihte atne dušše sáni áibmu.

3 *Álda* lea sátni mii ii leat šaddan fárrui sátnegirjjiide čilgehusain ahte leat ilbmudusat nugo boahtá ovdan munno materiálas. Muđui lea sátni ain áimmuin eatnamiid namain, ja lea dan olis čilgejuvvon sániin «offersted», namalassii bálvvosbáikin (Qvigstad 1944). Seamma čilgehus lea Grundström (1946) sátnegirjjis sániide *háldi* ja *háldesadji*.

muhto čujuhetne dušše dasa ahte máŋgga gohčodusvuogit eai leat nu apmasat sámegillii. Dás leat sullasašvuođat eará sámi sáhka- ja práksisvugiide, nugo vissis bivdovieruide ja daidda dábiide main adnojit máŋggat gohčodusat gumpii ja guvžii (Sara 2003: 5–7; Turi 2010 (1910): 109). Nu dien máŋggaláganvuhtii sáhttá leat oktasaš sámi vuođđu duohken.

Go lea sáhka dán áimmu olbmuid ja elliid birra, de letne válljen atnit sáni *albmulaččat*, vaikko muitalusain maid letne dás guorahallan bohtet ovdan eará gohčodusat maiddái, nugo *endena olbmot* ja *suddugasat*. Letne válljen sáni albmulaččat go dat sáhttá maid adnot elliid birra, ja čujuha dasa ahte diet, olbmot ja eallit, leat álohii oidnosis midjiide (Grundström 1960: 57). Muđui gohčoduvvo min áibmu maiddái *albmailbmin* dehe *albmaáibmun*. Diet lea sátneatnu masa juo ovdamearkka dihte Leem (1768) sátnegirjjis čujuhuvvo. Earamuđui lea su sátnegirjjis nubbi mearkkašupmi sátnái *áibmu*, namalassii «den heele Natur/universum naturæ». Nu de dien mielde sáhtášii dadjat ahte áimmut leat goabbat dehe guhtege oasit olles sivdnádusas. Læstadius lea čilgen maid sátni áibmu obalohkái máksá čujuhusain dillái masa gullet eanas váldobealit das mii min birra lea, maid son rehkenastá latiinnagielat sániiguin.[4] Son de gávnnaha geavahit sáni «värld» čilget sáni *áibmu* ruotagielat teavsttas. (Læstadius 1997 [1839–1845]: 77.)

Myrvoll (2011) lea guorahallan máilmmigova Sámis nu movt dat boahtá ovdan mearragátti bealde, gos son lea čađahan gieddebarggu. *Gadnihah* (julevsámegillii), čilge son, leat kaos- dehe moivefámut, ja olbmot fertejit suodjalit iežaset dain, dábálaččat Ipmila sániid bokte. Son deattuha ahte ii leat vuostálasvuohta risttalaš oskku ja oaidnemeahttumiid jáhkkima gaskka, ahte oaidnemeahttumat dehe gatnihat leat maid oassin Ipmila sivdnádusas ja Adama mánát. Sámis leat máŋga veršuvnna muitalusain das movt ulddat šadde Sápmái. Okta dain lea ahte Evas ja Adamis ledje ollu mánát. Eaba háhppehan bassat buot mánáideaskka go Ipmil lei boahtime guossái. Soai gohčuiga mánáid čiehkádit bávtti duohkái. Diet lei ovdal suddojorraleami. Ipmil jearai, leat go dát mánát maid son dal oaidná buot sudno mánát? Go de vástideigga ahte leat buot, de celkkii Ipmil ahte nu fal ja dán ráješ galget visot mat leat čihkkojuvvon su čalmmiid ovddas agibeaivái leat oaidnemeahttumat. Ja nu šattai. (Geahča omd. Grundström 1960: 57; Sjöberg 2018: 198; Myrvoll 2011: 201–202; Læstadius 1997 [1839–1845]: 66.) Diet muitalusat ovdanbuktet ahte maiddái ulddat sáhttet leat oassin Ipmila sivdnádusas,

4 Temporis et loci, hinc, ævum, tempestas, distantia, condito, vita etc. – Dáid jorgaleapmi sámegillii lea sullii ná: áigi ja báiki, gullevašvuohta juogasadjái, ahki ja agálašvuohta, ilbmi ja dálki, gaskkat ja viidodagat, vásihus, leahkin, eallin ja eallinláhki.

iige leat vuostá, baicca sáhttá leat oassin risttalašvuođas. Muitalus Eva ja Adama mánáid birra lea dovddus maiddái eará sajiin davviriikkain.

Guorahallamii letne maiddái ožžon ávkki Læstadiusa (1997 [1839–1845]) girjjis sámi mytologiija birra, mas lea čállán maid sáhttá dadjat earret eará gatnihiid dehe ulddaid birra. Læstadius doaimmai báhppan davvisámi guovllus ja lei ovdal rádjerasttidangildosiid báhppan Gárasavvonis, Guovdageainnu ránnjásuohkanis ja lahka daid guovlluid gosa dán artihkkala muitalusat gullet. Læstadius lei gullan ja lohkan ollu muitalusaid, ja girjjistis lea dieid guorahallan. Son lei sámegielat ja lei ollu gullan olbmuid muitaleame nuppi áimmu vásihusaideaset. Son árvvoštallá muitaleddjiid leame rehálaš olmmožin ja sin muitalusaid gatnihiid birra luohtehahttin, iige ane alddis leame makkárge ákkaid eahpidit sin muitalusaid. Son lea lohkan nai ollu, ja čujuha iešguđetge gálduide. Læstadiusa čállosiid bokte beassat oahpásmuvvat dasa movt ovdalaš áiggiid olbmot leat vásihan oaidnemeahttumiid. Sus leat ollu muitalusat gatnihiid ja alddeset elliid birra. Dasa lassin son čállá eará elliid birra nai, mat gullet nuppi ilbmái. Ovdamearkka dihte čállá lottiid birra mat daddjojit sáivoloddin. Læstadius čállosiin gatnihiid birra boahtá ovdan ahte olles dán áimmu ja das buot sivdnádusaid atne leat ovddastuvvon sáivvus dehe nuppi áimmus. (Læstadius 1997 [1839–1845]: 67.)

Sámis lea ulddaid ja áimmuid gávdnomis guhkes historjá, mii boahtá ovdan dáin dutkamiin. Olbmot leat njálmmálaččat ja praktihkalaš doaimmaid bokte fievrridan máhtuid ja dieđuid buolvvas bulvii. Muitalusaid bokte leat beassan sihke muitaleaddjin ja guldaleaddjin oažžut dieđuid, imaštallat, vávjevaččat guorahallat ja soaitit doarjaga oažžut iežamet ja máilmmi oaidnimii ja ipmárdussii. Juohke muitalussii juohke áiggis ja dilis lea juogalágán konteaksta dehe leat eavttut mat dagahit ahte olbmuin leat sullii seamma ipmárdusat das man birra lea sáhka. Sáhttá gohčodit dan dulkonrámman. Sámi servodagas leat olbmot vásihan, muitalan ja guorahallan nuppi áimmu ja ulddaid áiggiid čađa, ja das lea gártan juogalágán oktasaš rámma man siskkobealde mii dulkot dieid maiddái min áiggi. Álggus lei dat sámi árbevirolaš osku, muhto dán áiggi sáhttá leat maiddái oassin risttalašvuođas dehe sekuleara lahkonanvugiin eallimii, nugo mat oassin máilmmigovas dehe eará jurddavugiin (Sjöberg 2018; Vikström 2005). Dutkama bokte lea vejolaš sihke fuomášuhttit, guorahallat ja bidjat sániid dasa mii lea min oktasaš ipmárdus, vaikko dat lea sihke viiddis, rievddada veahážiid mielde áiggis áigái ja mas dieđusge leat maiddái olu variašuvnnat.

Muđui letne maid geahčestan veahá viidábut eará davvi álgoálbmotguvlui. Dainna dáhtto čájehit ahte sámi muitalusvierut ja ipmárdusat eai leat nu

erenoamážat, ahte sáhttet baicca leat sullasašvuođat vieruiguin mat leat dobbelet álbmogiin. Dás letne atnán ovdamearkan Yup'ik doahpagiid *ella*, mii sulasta sámi áimmu, ja *ircenraat*, mii fas sulasta sámi ulddaid. Daid válde eanebuš ovdan analysaoasis buohtastahtidettiin sámi doaba- ja ipmárdusvugiiguin.

3. Váldoempiriija

Moai letne válljen guorahallat muitalusaid muitaluvvon moatti jagis 1970-jagiid loahpas, vásihusaid iešguđet sajiin Oarje-Finnmárkkus ja dan rádjeguovlluin. Muitalusat leat sámegillii ja materiála lea báddejuvvon jearahallan mii lea transkriberejuvvon teakstahápmái. Dát leat oassin muitalusčoakkáldagas maid Norgga Kulturráđi vuollásaš Sámi kulturlávdegoddi oaččui áigái ja mii lea vurkejuvvon RDM-museii Guovdageidnui. Muitalusčoaggimii ii lean biddjon makkárge mearrefáddá. Leat eanas árgabeaivválaš ja áiggi dábálaš bargguid ja fearániid birra, muhto muhtun oassi vásihusaid birra mat čatnasit viidát máilmmi dramáhtalaš dáhpáhusaid áiggiide. Dás čujuhusat gáldolisttus čuvvot musea vuogádaga vai galgá leat álki gávdnat guđe muitalussii lea čujuhuvvon. Muitalusat gullet áiggiide mat leat unnit dehe eanet áigáhaččat muitalettiin, dakkárat maid ieža leat vásihan dehe eallenagisteaset leat gullan earáin alddeset vásihusaid birra. Olles muitalusčoakkáldagas (sullii 800 siiddus) letne válljen guoktelogi muitalusa mat leat ulddaid dehe nuppi áimmu birra. Dain fas letne čieža muitalusa váldán atnui dán artihkkalis, muitalusaid main leat vihtta muitaleaddji. Válljiime daid muitalusaid geavahit dán artihkkalis go olbmot leat árgabeaivválaččat doaimmaheame bargguideaset, muhto de vásihit juoidá mii dahká viidáset jurdagiid. Leat muđui áiggit go olbmot leat leamaš jođus vácci, čuoigga, suga, borjjastemiin ja nugo mat heargevuoji, ja idjadaddan olgun ja lávuin.

Uldamuitalusat leat aŋkke juo guovttelágánat. Nuppit dain leat dat maid letne dás válljen ovdanbuktit. Earálágánat leat dat nu gohčoduvvon ulddalonuhusmuitalusat. Diet eai lean dan materiálas maid RDM-museas geahčaime. Eará sajiin gal leat diekkár lonuhusmuitalusat gávdnamis, dakkárat main ulda lea lonuhan alcces olbmo máná. Dán sullasaš muitalusat gávdnojit olles Skandinávias (geahča omd. Turi 2010 (1910): 159; Gaski ja earát 2004; Utsi 1998: 93). Lea oalle jáhkehahtti ahte diet muitalusat leat vuolgán áibbas eará muitalusvierus. Læstadius (1997 [1839–1845]: 74) čállá ahte leat eambbo ulddalonuhusmuitalusat ruoŧŧelaččain go sápmelaččain, ja orrot su mielas sápmelaččaide diet ođđa muitalusat, mat leat

gártan su eallinagis. Gálduin, mat leat sámi servodaga birra, eai gávdno diekkár muitalusat ovdal daid maŋemus beannot čuoði jagi. Ovdalaš áiggi orru gal leamaš eambbo dábálaš várjalit mánáid vai jápmánolbmot eai váldde sin, muhto dies ii lean lonuhusaid birra sáhka (Sjöberg 2018). Dán olis sáhtte namuhit ahte gávdnojit maiddái muitalusat movt nubbi áibmu dáhttu ja sáhtášii oažžut albmulačča bisánit dohko, ja mii maid sáhtášeimmet oažžut juoidá nuppi áimmus bisánit deike. Dás lea don áimmus borramuš gaskaoapmin, guossohit borramuša albmulažžii. Dán áimmus fas lea stálli dehe varddesteapmi gaskaoapmin, bálkestit stáli nugo uldda bohccuid badjel dehe čuggestit nu ahte varddesta ulda dehe nuppi áimmu ealli. (Geahča omd. Gaski ja earát 2004; Utsi 1998: 104.) Eará mii lea dávjá namuhuvvon go lea ulddaid birra sáhka, lea dat go sii váraštit olbmuid ovdamearkka dihte dallego gumpevalvi lahkonišgoahtá (geahča omd. Sara 2003; Sjöberg 2018: 198). Dán artihkkalis moai letne válljen muitalusaid main muitaleaddji ii leat vásihan, dehe goit čilgen, diekkáraš váikkuhusaid. Maid sáhttá boađusin ja váikkuhussan dáin muitalusain ipmirdit lea iešalddis ahte olbmot leat vásihan nuppi áimmu.

Obalohkái lea uldda ja nuppi áimmu sáhkafáddá sakka viiddis fáddá das go geahčča man ollu materiála lea arkiivavuorkkáin ja mii lea čállojuvvon dáid birra iešguđet fágasurggiin, ja erenoamážit sámi oskku dutkama suorggis. Ean leat dán artihkkalis buohtastahttán eará čoakkáldagaid dehe guovllu muitalusaiguin. Letne baicca válljen doalahit iežame guorahallama ja dutkančujuhusaid das mii lea lahka dasa mii dáin muitalusain lea ovdanbuktojuvvon. Válljejuvvon muitalusain lea olbmuid ja báikkiid birra muitaluvvon iežaset rievttes namaid mielde. Das letne šaddan spiehkastit ja bidjat mahkáš-namaid olbmuide geat leat oassin muitalusain, ja eret bidjat báikenamaid. Lea dan dihte go musea lea sihtan anonymiseret muitaleddjiid.

4. Lahkoneapmi ja bargovuohki

Dán artihkkala dahket guokte sierralágán teavsttalaš vuogi ovdanbuktit min birrasa, njálmmálaš muitalusat čállojuvvon teakstan ja munno dutkanmállet čállin. Munno vuohki váldit muitalusaid atnui lea čállit daid ala, eambbogo daid birra. Vuođus ja fárus leat iešguđet olbmuid iešvásihan muitalusat ja daidda gullevaš eavttut. Dan ala čálle moai teakstaosiid ovdalaš árbevieru dutkama, iežame muitaladdanvierrodovdama ja dálá dieđavuđđosaš lahkonanvuogi vehkiin. Dáinna lágiin galggaše muitalusat, dehe rievttabut muitaleddjiid fárrudeami vásihusat

ja vejolaš rávvagat, loktejuvvot otná ságastallamii, lehkoset dal lohkkit geaidda leššet muitalusmállet oahppásat dehe juo apmasat. Áigumuš lea ollit viidát beroštupmin vaikko vel muitalusain leatge iežaset sierralágán čujuhusat ja iežaset ovdalašvuohta (Izzo 2015).

Latour lea dieđadutki guhte lea ovddidan dutkandábiid dehe neavvuid movt buktit ovdan olbmuid ja earáid-go-iešalddis-olbmuid fárrola doaibmi fierpmádahkan. Dás maid čájehuvvo movt olbmuid práksisat ožžot earáid-go-iešalddis-olbmuid leat ja doaibmagoahtit dán áimmus, ja nu leat fárus hábmeme dan. Munno sáhkafáttá olis namuhetne dás erenoamážit ahte Latour (2005 ja 2010) lea moaitán eará dutkiid das go leat huksen jáhkolaččaid[5] dasa jus galget sáhttit dohkkehit oaidnemeahttun fámuid nu movt ovdamearkka dihte Ipmila. Son dáhttu baicca geahčča t ovddemusat práksisa, go práksisa bokte lea vejolaš oaidnit geat ja mat leat aktevrrat, dehe leat doaibmevaččat, juste dien fierpmádagas, jáhkežat go mii ieža daidda vai eat. Nu dasto práksisiid bokte mii oaidnit movt nugo mat ulddat leat váikkuhan min daguide ja maiddái movt muitalusaid bokte leat leamašan fárus min árgabeivviid. Dasto leat oassin min fierpmádagas. Nie fierpmádagat gávdnojit golmma dásis. Lea vuos duohtadilli nu movt dat boahtá albmosii iešalddis muitalusain. Dasto de lea nubbi dássi ahte mii muitalit muitalusaid guhtet guoibmáseamet ja imaštallat fárrolagaid. De lea vel fierpmádat maid mii leat fárus hukseme go mii lohkat, viežžat, guorahallat ja almmuhit muitalusaid mat leat arkiivvain. Dás sihke muitalus, muitalusvuorká ja dutkit leat aktevrrat, ja dáinna lágiin fárus sihke hukseme, doalaheame ja nanneme dán fierpmádaga.

Muitalusaid geardduheami bokte mii doalahit ja nannet máilmmigovamet ja das soaitit vel beassat sihke imaštallat ja vávjevaččat guorahallat muitalusaid mat leat sámi árbevierus. Latour (2010: 99–104) lea maiddái čállán man dehálaš lea, barggadettiin dutkin ja guorahaladettiin oskkolaš dehe oaidnemeahttun áššiid, čállit dainna lágiin ahte dát eai gártta amasin olbmuide geaidda muitalusat gullet. Ovdamearkan son atná Jesusa sahkanahttima muitalusa, mii lea biibbalis. Vaikko olbmot dovdet muitalusa bures, de aŋkke muitaluvvo girkus juohke jagi. Latour čilge ahte ii leat dan dihte ahte olbmot mat livčče vajálduhttán, muhto dan dihte go geardduheapmi lea dehálaš oassin das movt ipmirdit muitalusa. Nugo juo lea ovdal namuhuvvon, de leat uldamuitalusat muitaluvvon aŋkke maŋemus 500 jagi. Juohke háve go mii muitalit dáid birra, de das lea iešalddis geardduheapmi

5 Eŋgelasgielat sátni *believer* lea dás jorgaluvvon sámegillii *jáhkolaš* sátnin.

guovddážis. Dattege fertet gal dieđus muitit buohtastaladettiin ahte njálmmálaš muitalanvierru doaibmá veahá eará ládje go biibbalmuitalusaid dulkon. Njálmmálaš muitalusat leat dábálaččat dakkárat mat muhtun muddui leat iešguđetlágánat seammás go dain maiddái lea sullasaš, geardovaš sisdoallu. Latour (2010: 106–108) atná dehálažžan atnit dan jurdagis ahte muitalus sisttisdoallá eambbogo dieđuid, muitalusaid geardduhemiin ii leat ulbmil dušše fasttain buktit ja dáguhit dieđuid. Go mii geardduhit muitalusaid main lea oskkolaš sisdoallu, dat de hábmejit min dehe, jus čuovvut Latoura giela, transformerejit min.

Muitaladdanvieru dovdamis diehtit, moai nugo vissásit oassi lohkkiin nai, ahte dát dehe dánlágán muitalusat gullet vissis báikkálaš vieruide Sámis. Seammás dat leat maid dábálaččat dan dáfus ahte leat oallugiidda oahppásat, ja muitalussan leamaš eambbogiid vásihussan ovdaliigo ovttaskas olbmuid sierralágán vávvun. Nu dat maid dás gehččojuvvojit doaimma ja viiddiduvvon sisdoalu dáfus.

5. Uldamuitalusat

Arkiivamuitalusain boahtá ovdan ahte vaikko leatge iešguđetlágánat, de leat guovddáš sága dáfus geardduheamit. Vai ožžo dan ovdan, de letne válljen dás buktit máŋggaid ovdamearkkaid ja nu diktit daid muitalusaid ieža dahkat oalle stuora oasi teavsttas. Muitalusat leat dás heivehuvvon njálmmálaš ovdanbuktinhámis čálalaš referáhtaháp mái, muhto muitalusaid sátnegeavaheapmi lea doalahuvvon. Čoakkáldagas dat leat seahkálagaid eará beaivválašvuođa fearániiguin. Dás letne sirren ja juohkán muitalusaid ovdamearkan main bohtet ovdan dat iešguđet oktilaš bealit muitalusain. Dát oktilaš dehe muitalusain geardduhuvvon bealit leat geažiduvvon bajilčállagiiguin.

5.1 Dego albmulaččat ja dattege eai

Ulddat dehe álddat leat dán áimmu lágánat mat eai gula dán áibmui, muhto liikká sáhttet vissis dilis oidnot ja gullot olbmuide ja eará albmulaččaide. Dábálaččat leat nu seammalágánat go albmulaččat hámi ja doaimma dáfus ahte olbmot navdet daid albmulažžan.

> Oidnen nieidda go vázzá. Ledjen guođoheame, eallu nu manná, ruvgala. Leimme Ánná-muotáinan boazovázzin. Jurddahan ahte diet hal lea muottán.

> Muhto de gulan ahte dat hal goit višaha doppe don ravddas, ja geahčestan dohko. Ja dan geahčestanbottas jávkkai duot nieida, lei nu lahka ahte livčče joksan su. Na mun goit de časkkahallen, lei veahá muohta. Na ii das lean luodda. (APB/MPAB-7, RDM, 1977.)

Dás muitaleaddji nu čielgasit oaidná nieidda vázzime, muhto go luoitá čalmmis, de dat jávká. Imaštalai ahte eai báze luottat, mat dábálaš olbmos báhcet muohttagii.

Eará muitalusas boahtá olmmoš ságaide, dakkár guhte datte ii leat albmulaš.

> Ledjen boahtime geasseorohagas ja mátkkis luksa. Čohkkedan geađgegurrii vuoiŋŋastit, dakkár geađggi mas lea eana nuppi bealde ja rabas geađgi fas nuppi bealde. Geahčan davás čalmmiid, dan guvlui gos ieš lean boahtán. De oaidnigoađán olbmo boahtime seamma dan guovllus. Hirbmat johtilit dat vel boahtá. Bođii dan muddui ahte oainnán dat lea muottáhas nissonolmmoš. Boahtá jođánit, boares áhkku mas boares, guvges muoddá alde. Ja go bođii vel lagabui, de oainnán ahte das lea boagán birra ja niibi boahkána vuolde, nugo juo olbmuin leage. Bođii gitta sallabeali duohkái. Dajai ahte son áigu neavvut du. Ja dajai golbma sáni, ja go dan lei dadjan, de dat ii oidnon šat. Mun muiten dan golbma sáni dan čavčča, muhto de vajálduhtten. (MAAS/MPAB-2, RDM, 1977.)

Dás sáhttá dieđusge smiehttat leago nu ahte sánit jávket muittus, seamma go hámit čalmmiid ovddas ja jienat beljiid ovddas. Lei muđui erenoamáš dás ahte son nu johtilit bođii lagabui, vaikko lei dábálaš hámi dáfus. Nuppi muitalusas gis lea ságaid guladettiin eará bárti. Muitaleaddji lei vázzime váris meahcebealde.

> Lea hirbmat garra biegga. Galggašin biippostallat, muhto lea dan meare biegga ahte in oačče biippu cahkkanit. Fuobmájin bávtti, dohko manan dan mieđabeallái biippostallat. Čohkkedin dasa. Mieiggihin vel bávtti vuostá ja cahkkehišgohten biippu. De gulan doppe nu suomastit hirbmadit. Dal luiten oaivvi, velledin gilgga nala, bávtti vuostá bidjen bealji. Veallán ja gulan go nu hupmet suomagiela. Na gal dat hupme guhká dan suomagiela, dassážii go gerge iige šat gullon mihkkege. De vulgen ja jurddahin, vuoi gáfat go mun in ipmir suomagiela, ledjen gullat dal olu muitalusaid dies gal. In mun ipmirdan

> maid sii leżże hupman. Ja nu čáppa suomagiella. Dan mun gal juo dihten go heite hupmamis ahte dat ledje álddat diet gal. (MAAS/MPAB-6, RDM, 1977.)

Muitalusas boahtá ovdan ahte ulddain leat máŋggat gielat, ja čábbát vel dat gielat nai. Dan háve ii lihkostuvvan ipmirdit man birra ságastalle vaikko jienat gulloje hui čielgasit. Boahtá maid ovdan muitalusas ahte ulddat sáhttet leat bávtti siste nai.

5.2 Ulddain nugo albmulaččain leat bohccot ja ealibat

Muitalusain leat fárus eallit mat leat unnit dehe eanet olbmuid hálddus. Dákkár eallit leat ovdamearkka dihte bohccot, beatnagat ja oamit. (Magga ja earát 2002.) Elliid muitalusain lea sáhka sihke albma dehe dán áimmu elliin ja nuppi áimmu elliin. Materiála vuođul lea bargu iešalddis ráddjehuvvon dainna lágiin ahte meahci- ja mearaeallit leat báhcán olggobeallái.

5.3 Uldda bohccot

Dás vuosttaš muitalus lea bivdomátkemuitalus. Muitaleaddji lea fárrolaga nuppiin olbmuin bivdime rievssahiid, njálaid ja getkkiid.

> De letne vuohon čuoigame meahci. Oainnán olmmoš čuoigá doppe buolžahárjji mielde. Logan olbmáinan: «Die goit čuoigá olmmoš, muhto ii hal dat gal sáhte leat albma olmmoš.» Son ii oainne. De geigejin bissu dan guvlui ja sihten geahčestit dan mielde. Juste go geahčestii, de dat olmmoš čierastii luohká bodnái. Son de logai: «Velába diet gal lea olmmoš. Mun dat gal vuolggán ságaide.» Mun lohken ahte ii dat endena olmmoš gal leat, muhto oaččut mannat, mun dat gal čuoigán lávu lusa. Go čuoigájin de oainnán moatti čuohtásaš boazočorraga njolggi manname dat nai lávu guvlui. Lohken akto alccesan ahte diet gal lea guovllu sápmelaš, lea čohkken čorraga, ja sihkkarit boahtá munno lávu lusa. Mun dopmen lávu lusa, in astan daid bohccuid geahččat dađi eambbo. Na mun čuolastin muoraid, goistejin muohttaga vuollái riebana, njála ja rievssahiid maid leimme goddán, ja vuššen gáfe. De bođii mu olmmái. Jearan, gávdnet go dan olbmo. Vástida ahte ii gávdnon mihkkege olbmuid, iige vuhtton mihkkege. Logan ahte diet ii sáhte duohta, amma dat das lei vel boazočora, billoš vel gullui, mun ferten iđđes ieš mannat časkilit. Mun de čuigen, ja roahkka dain báikkiin gos ledje oidnon, muhto

> doppe ii lean mange lágán luodda. Dat ferte leamaš ulda, maid lávejit lohkat, johtime čorragiinnis. Ja čáppa bohccot fal ledje. Ja nu čoarvát ja suhkkesoaivvit, eai nu guhkes čoarvvit, muhto suohkadat. (APT/MNS-XIV, RDM, 1977.)

Muitalus máŋgga dáfus geardduha erenoamášvuođaid mat leat dain muitalusain main ulda vásihuvvo olbmo hámis. Dasto dás boahtá ovdan vel uldda bohccuid čoarváivuohta ja erenoamáš čábbodat. Muhtun eará muitaleaddji ges lea orrunsajis, goađis.

> Leimme eadnerohkiin goađis. Ealoluh-lávvu ii leat das nu guhkkin eret, nuppi bealde joga, ja doppe lea Máhtte-eanorohkki ealu luhtte. De eallu gullui go ruvgalii goađe lusa, livvasadjái. Na han de gal bohte, gullojit gazzume, ja biellut gullojit skállame. Ean moai vuolgán, letne gáfestallame. Dan áiggi lei bohccomiel-eappir, faskkode das bohccomielkki gáffii. Bohccot šluvggašit bielluid ja dorodit, nugo juo lávejit. Na de mun vuolggan olggos. Na vuoi gáfat, doppe ii leat mihkkege, eai luottatge. Dušše galbma luottat, ii varas luodda oktage. Gal dat lei ártet. Mat dat ledje bohccuid? Dat ferte goit leat juoga. Eadnán, guhte lei boares olmmoš, de logai ahte diet ferte leamaš ulddaid eallu. (APB/MPAB-7, RDM, 1977.)

Diein muitalusain oidnojit dehe gullojit eallobohccot, dat álot daddjojit leat boazun, eaige nugo mat goddin, vel dalle nai go olbmot eai leat fárus. Nu movt lei ovddit muitalusas ahte ulddain eai báze luottat, de eai alddeset bohccuinge báze luottat.

Viidáset de leat maid herggiid birra muitalusat, ja dieđus dan áiggi olbmot álkit dovde herggiin ja eará varrásiin erohusa, vel guhkit gaskkas nai.

> Moai leimme Máhtiin vuolgán lávkaselggiid vázzit luksa čakčat, bievlan, ealu maŋŋái. Oalle lossadat guoddit dat lávkkat. Galggaime dal gáfestallat ja de hupme, imaš go ii leat dan meare čora ahte hearggi oččošii noađđeguoddin. Dal gaikkuime muoraid ja dagaime dola. De boahtá čora ja das oidnojit hearggit nai máŋga. De moai viehkaleimme, hearggi galge dies gal darvehit. Moai viegaime das čoru ala. Na de ii oidno šat mihkkege gostege, vaikko jalgat, fiertu ja hui beaivvádat. Na de logaime, diet eai lean albma bohccot, de diet leat dat álddes bohccot. (MOP/MPAB/MBN-5, RDM, 1977.)

Muitalusas boahtá ovdan ahte ulddain ledje maid hearggit. Eará fearán lea gis giđđajođidettiin. Boazovázzit viggaba láidestit ealu go vuolgá livain, muhto dat eai čuovo nugo dábálaččat, mannet baicca eará guvlui. Dát erenoamášvuohta gal gullá dán áimmu bohcco dovdamii. Čilgehus dasa lea namalassii ahte boazu lea mihá deaivileabbo go olmmoš, ii láhppo ii seahkkamierkánge. Go eallu ii čuovvol, muhto vuolgá eará guvlui, de šaddaba maŋábeallái ealu. Movt dal de leažžá, de goit firte nuppi beaivái. Eallu lea doppe ovdalis. Eallogoahkat leigga čohkkedastán.

> Mun de oainnán bohccuid oalle alla čohkas doppe davvelis. Logan olbmáinan: «Do dat goit leat bohccot don čohka nalde.» Olmmái ii loga oaidnit daid bohccuid. Logan: «Dat bohtet dal vulos die ealu guvlui. Lea jassa vuolábealde dan čohka, dearbmi mas lea jassa. Gal don oainnát go bohtet jasa nala, njuikot dasa.» Na dat njuiko dasa dat bohccot ja bisáne dasa jasa nala. Logan de suinna: «Die dat dál leat jasas. Leat juogo munnos sierranan vai leššetgo dakkár bohccot mat giđđat juo leat mannan davás.» Go vulggiime logan olbmáinan ahte galgá goargŋut dien čohkkii bajábeallái daid bohccuid ja baldit nu ahte bohtet ellui. Son dal goarkŋui. Ii leat gal ieš oaidnán daid bohccuid. Bođii fas doppe ja muitalii ahte doppe ii lean mihkkege, iige vuhtton bohcco luodda dan jasas. De mun lohken, na gal hal dat nai lea dieđus johtime davás, áldaáhkku. (MAAS/MPAB-3, RDM, 1977.)

Muitalusas boahtá nu de ovdan ahte ulddain ledje seamma johtinvierut go albmulaččain.

5.4 Hállu uldda bohccuide

De lea olbmuin leamaš jurdagis man lihkku livčči oažžut alcces uldda bohccuid. Nuppi áimmu lagas elliid muitalusaide gullá dat jurdda nai ahte daid sáhttit oažžut alccamet, ieža met áibmui, jus dádjadit stáli dehe vara bokte dan dahkat. Livčči i neavvan bálkestit niibbi bohccuid badjel, de oččošii alcces, muhto dat vissa gal ii leat nammasuvvan goassege, ii goit dáin muitalusain. Nu de fas lea nubbi jus beasašii čuggestit nu ahte varddesta, dat livčči i maid vuohki oažžut alcces nuppi áimmu árvvolaš elliid, nugo dás miesi, mii livčči i šaddan árvvolaš boazun.

> Leimme Máhtiin čakčageasi guođoheame, ja de livodii eallu ja moai gáfestallagođiime. Ja beaivi hal dalle lei, geassebeaivi. De moai vulge geahčadit maŋŋel

> go letne gáfestallan. Vázze ealu siste, geahčadetne. De moai fuobmáje geažotbealji, gálbbenjun-miesi. Ja dan moai maid oidne ahte das ii leat eadni. Mun logan Máhtiin: «Na gal don goit oaččut dien njoarostit ja merket.» Máhtte de njulgii suohpana, njoarostii ja darvehii miesi. Na muhto ii dat gal lean gusto geažotbeallji, dat han lea Máhte mearkkas. Ja Máhtte diđii ahte ii sus galgga diekkár miessi oktage. Leimme dal fas luoitán miesi. Máhtte fas ođđasit njoarostii miesi gitta. Njávkkaime, ja gal dat lei sánis sátnái Máhte mearka. Máhtte lohká, ii dainna ábut, buorre dat lea go miessi lea, muhto ii son goit ieš leat merken dan. Mun logan ahte ii don veaje gal, inge munge leat merken dutnje dien. Eallu vulggii livas, ja miessi dieđusge ruohtastii ealu mielde. Guođoheimme nuppi livaide. De vuohon geahčadetne makkár dat dál lea dat miessi, muhto ii hal de leat šat ealus. Na de moai guorahallagođiime. Ii dat sáhte láhppon, go lea fiertobeaivi ja bohccot hui lojit. Ja dakko eai leat fasttes báikkit, letne aivve jalgadasaid guođuhan. Juohke guvlui oainnášeimme, ii dat sáhte mannan guđege guvlui. Na moai guorahalaime guhká. Dál gávnnaheimme ahte ferte leat álddaid miessi leamaš. Gáhte go ean leat dádjadan čugget liigesáni juoppá bealljái vai varra golggiha, go de livčči Máhtte ožžon dan miesi. Muhto gii ba dan máhttá, iežas čielga mearkka divvut, dasa vel bidjat sáni. (MOP/MPAB/MBN-7, RDM, 1977.)

Mii dás boahtá ovdan lea ahte uldda boazu ii lean fáhtemis ii vel dallege go lei gieđahallama lahka.

5.5 Uldda ealibat ja beatnagat

Soaitá leat nu ahte visot dakkáraš eallit mat leat min áimmus maiddái leat nuppi áimmus. Aŋkke lea nu ahte go eallit leat oassin dáin muitalusain nuppi áimmu eallin, de leat dakkár eallit mat leat olbmuid geahčus ja main nu lea lagas oktavuohta olbmuiguin. Earret uldda bohccuid leat uldda beatnagat ja ealibat dehe oamit dakkárat mat muitaluvvojit ihtit ja jávkat. Dá lea vuos muitalus gusaid birra.

> Lea čakča. Gusat lávejit mannat meahccái ain, ja jávkat muhtomin ijaid. Ja nu ledje dál. Muoŧŧá gávnnai daid gusaid, muhto okta lei váile. Nuppi beaivvi vulggiime guoktin ohcat dan gusa. Ja muoŧŧá lei hui jidnes áhkku, lávii hirbmadit čuorvut. Ja dat čuorvvui ja čuorvvui doppe dan gusa, muhto ii dat gávdnon. Ii gullon dan beaivvi mihkkege, eange moai gávdnan dan gusa.

> Manaime ruoktot. De dan nuppi beaivvi fas vulggiime. Manaime dohko dan čuorvut ja muoŧŧá čuorvvui hirbmadit dan gusa. Dál vulggiime vázzit dobbelet jávrri guvlui. De oidne dan gusa vađas, jorrá doppe vađas. Moai manaime dohko lagabui, muhto de dat lea hui árgi, ii vuordde báljo ságaide olbmo. Lea dego dakkár mii ballá olbmuin. De gal aŋkke válddiime gitta dan gusa. Ja de seammás eará gusat manne dakko meaddel. Muoŧŧá lohká ahte diet goit eai leat albma gusat, ean beroš dieid gusaid, go ean moai dal goit dieđe gean ležžet diet gusat. Moai láidiime iežame gusa ruoktot. Dat lei min gussa, muhto dat lei leamaš seahkánan ulddaid gusaide ja orron golbma jándora doppe. Muhto lávii maŋŋil gullot váiggas dakko, olbmo jietna čuorvume gusa. Moadde jagi maŋŋelii gulaime muoŧáinan olbmo čuorvume gusa, seamma dan báikkis. Ja danne muoŧŧá diđii nu sihkkarit ahte lei ulddaid gussaeallu masa min gussa lei šaddan. (MEP/MPAB-2, RDM, 1977.)

Muitalusas boahtá ovdan ahte váiggas lea maiddái adnon duođaštussan dasa ahte ledje nuppi áimmu sivdnádusat. Das lea albmulaččaid gussa mastan ulddaid gusaide. Nu maid sáhttá dáhpáhuvvat, muhto lei vejolaš oažžut dan fas ruovttoluotta. Boahtá maid ovdan ahte uldda gusat leat váikkuhan albma gusa šaddat árgin, muhto manin nu lea eat dieđe. Nubbi muitalus lea gis beatnaga birra.

> Mun lean guođoheame, akto mun dal lean guođoheame. Lea čakča. Ii leat vuos jur áibbas seavdnjat. Lea aitto dan meare guovssu ahte oaidná julggiid vuollái. Váccašan ealu maŋis. Mun ledjen Ovllá-ádjás reaŋgan, ja lea alddeset beana mus beanan. Lean iežan beatnaga guođđán goađi lusa. Mun dal váccašan ealu maŋis ja de bođii beana ja ruohtai doarrás mu ovddabeallái. Mun guovlalin dasa ja oidnen ahte mu beana dat diet gal lea. Mun dal lávkejin beatnaga badjel, ja vel ovtta lávkki ovdalii, ja de geahčestin maŋálas oaidnit dan beatnaga. Ii dat dal oidno dat beana. Čurvestallen, muhto beana ii oidnon šat. Mun guođohin ija. Árvidin dal bures ahte ii leat leamaš mu beana, muhto das lei gal seammalágán hápmi. Jus mun dalle livčče dádjadan luoitit ståli dan beatnaga badjel, de livčče ožžon dan. Lea nu ahte čájehit gal muhtomin, muhto nu čehpet ahte olmmoš ii galgga beassat dalle diehtit ahte ii leat albma. (MAAS/MPAB-4, RDM, 1977.)

Álddaid beana várra livčči erenoamáš buorre beana dan jurdaga mielde ahte uldii gullevaš eallit leat čábbábut ja buorebut go min. Dan háve lei nu ahte uldda

beana sulastahtii muitaleaddji iežas beatnaga. Uldda beana ii dušše oidno, muhto seammás hui čehpet dájuha olbmo.

6. Guorahallamušat

Válljejuvvon muitalusat ovddastit máŋggaid olbmuid vásihusaid iežaset áiggis ja oahpes birrasis. Vásihusat leat hui sullasaččat máŋgga dáfus. Muitaleaddjit leat muitalan dieđikeahttá dan maid earát nai leat muitalan vásihusaideaset birra, muhto jáhkkimis dihtet ahte sin muitalusat eai leat erenoamážat dan dáfus ahte leat oktonasat. Sáhttá dasto lohkat ahte sis lea oktasaš vásihusvuođđu ja dulkonsearvevuohta das makkár lea min biras, ja man birra lea lunddolaš muitalit. Muitalusat leat erenoamážat, muhto dattege leat oassin olbmuid áiggiid čađa vásiheamis ja muitaleamis, ja viidát searvevuođas. Earamuđui leat muitalusat hui sullasaččat eará muitalusaiguin mat leat iešguđet guovlluin Sámis ja mat gávdnojit arkiivvain ja olbmuid muittus.

Vásihusain ja muitalanvierus lea nu ahte álddat leat dego albmulaččat dehe dán áimmu sivdnádusat, muhto leat maid dávjá čábbábut. Dat seamma lea maid čilgejuvvon dološ gálduin maid earret eará Bäckman (1975) lea dutkan. Dat ahte leat nu seammalágánat lea čilgehussan dasa manin mii dájuhuvvot doaivut dat leat albmulaččat. Buot dattege lea čábbát go mis, muhto diehttelasat ii nu ollu ahte dahká oaidnimiid earalágánin. Mii vásihuvvo ii leat amasvuohta dehe ballu. Lea juoga oahpis ja oadjebas, ja nu muhtunlágán searvevuohta, ja dasa lassin juoga maid čáppášit.

Vuođđosáhkafáddá muitalusain lea ahte muitaleaddjit vásihit dakkáriid mat eai gula dán áibmui, muhto ii leat olbmo dádjadeamis oažžut sealvvi dehe ávkki das. Sis leat maid eallit ja mis livččii veahá áigumuš oažžut dan mii sis lea min áibmui. Muitalettiin gaskaneamet mii hukset min gaskka sullasaš ipmárdusa das mii nubbi áibmu lea ja maid sáhttá sisttisdoallat. Das lea guovddážis ahte dán áimmu dábálaš vugiiguin iská duođaštusaid, ja boahtá dasa ahte fertejit leat leamaš dat daddjon ulddat dehe álddat. Nubbi áibmu iige oro leame dušše dákkár mii ilbmá soaittáhagas duollet dalle. Das lea iežas áigumuš, dáhttu ja diehtu das ahte oidno dán áibmui ja sáhttá dahkat juogalágán oktavuođa minguin ja min elliiguin. Dáin muitalusain ii boađe ovdan lea go nu movt Læstadius (1997 [1839–1845]) čilgii, ahte buot eallit ja šattut mat gávdnojit min áimmus leat maid nuppi áimmus. Dattege lea nu dásge ahte nubbi áibmu gávdno ja doppe leat sihke eallit

ja ulddat mat sulastahttet albmulaččaid. Alddeset dovdomearkkat leat ahte ihtet ja fáhkka jávket, muhto eai vuhtto. Viidáset sáhttet gullot, ulddat hupmamiin ja eallit iežaset jienaiguin. Ulddat hupmet sámegiela ja maiddái eará gielaid. Muhtomin leat sii bávtti siste, nu movt maid boahtá ovdan muhtun veršuvnnain dan sivdnádusmuitalusas mas Eva ja Adam čiegaiga mánáideaskka geađggi duohkái. Oktiibuot muitalusaid vásihusat dás leat dainna lágiin ahte visot besset eret dán áimmu sáhkkiivuođas, jávket go lea čalbmeliiba dasa, sánit jávket dehe dain ii oačč̆o sealvvi. Aŋkke báhcá imaš, oidnon ja gullon lea juoga mii ii leat dán áimmu, muhto lea aŋkke muitalan veara. Dáid muitalusaid olbmuid vuohki meannudit ja jurddahit lea ahte álggos vásihit dábálašvuođa, dasto geahčč̆alit oažžut čielgasa vásihusas vugiiguin maiguin iskat dán áimmu dáhpáhusaid, ja de loahpas bohtet dasa ja duhtet dainna ahte diet eai gullan dán áibmui. Dáid muitalusaid čilgehus dehe oahppamuš lea iešalddis ahte mii eallit ja fáhtet nugo galgat dán áimmus, muhto sáhttit maid vásihit ahte olles sivdnádus lea stuorit ja eambbogo mii lea min fáhtemis.

Iešalddiset dát muitalusat leat ja doibmet dán áimmus, váikkuhit min albmulaččaid, ja dakko bokte dán áimmu. Dán áiggi ságain dáidá áibmu leat eanas dat maid mii vuoigŋat ja ilbmi dat mii lea iešguđet dálkki hámis. Rievtti mielde lea dat leamaš ja galggašii ain leat sakka eanet, dat masa gullá visot min biras, nugo maid boahtá ovdan boarráset sátnegirjjiin. Diekkár ipmárdus ii iešalddis leat nu erenoamáš sámegielagiidda. Yup'ik gielas lea áibmui sullasaš doaba *ella* mii fátmmasta visot dan mii sáhttá jorgaluvvot sihke sániiguin *dálki*, *máilbmi*, *univearsa* ja *gohccevašvuohta*, ja dán áiggi maid adno mearkkašit *atmosfeara*, *biras* ja *dálkkádat* (Fienup-Riordan ja earát 2020: xxvi, 389.) Dán olis heive namuhit ovtta Leem (1768) ovdamearkkain das movt sátni áibmu adno dadjanvugiin: *de áibmu moivviidii*. Diet namalassii čujuha dakkár stuora rievdamii mii dán áiggi sáhtášii adnot čujuhit sihke dálkkádatrievdamii, birasbillašuvvamii ja oba dán áimmu gohccevašvuhtii. Sámi vierus leat muđui eará práksisat mat dáhkot dan ahte mii leat ja eallit olmmožin áimmus ja muhtin láđje maiddái áimmuin, nugo boahtá ovdan neavvagiin atnit jurdda- ja dahkuvárrogasvuohta bivddu ja eará bargguid olis (Turi 2010 (1910)), ja lobi jearrat ja sivdnidit (Sjöberg 2018). Dás dan ovddit neavvagis lea eaktu ahte mii eallit rahpasit áimmus, ja min jurdagat ja dagut leat albmosis elliide ja muđui earái birrasis, sakka eambbo go soaitit doaivut. Dan maŋit neavvaga dáfus sáhttá leat vuordámuš ahte oaidnemeahttun juoga láđje vástidivčč̆ii dohkkehago vai ii min áigumuša. Sáhttá maid ipmirduvvot

muittuhussan jurdagis atnit ja mihttet eambbo ja eanebuid go dušše áigumušaideamet ja iežamet.

Uldamuitalusat leat deaivvadeamit dakkáriiguin mat eai gula min áibmui. Dan dieđus eat dieđe movt obalohkái leažžá nuppi áimmus dehe eará áimmuin, muhto min muitalusat duođaštit ahte mii sáhttit deaivvadit nuppiin áimmuin vissis dilis ja báikkis. Dás de nubbi lea maid mii jurddahit dán áimmusteamet áibmomet birra, ja nubbi fas maid mii jurddahit nuppi áimmu ja dan sivdnádusaid birra min vuhtiiváldámuššan. Dán maŋit gažaldaga guorahallamii sáhttit fas atnit veahki Yup'ik álbmoga ovdamearkkas. Yup'ik vierus leat maid gohčodit *ircenraat*, mat daddjojit leat eananvuolážat maiguin sáhttá muhtomin deaivvadit ja dávjá olbmot álggos dájuhuvvet doaivut dat leat albmulaččat. Sáhttet leat olbmo hámis ja maiddái elliid hámis, nugo gumppe, riebana ja mearaelliid. Sis alddiineaset sáhttet leat erohusat movt dáid leat válddahallan ja čilgen, ja sin ektui leat maid moanat erohusat das movt mii dáppe čilget ulddaid. Dán áimmu doaimma dáfus lea vuos nu ahte dieid ilbmudusaid leat doppe vuorraset olbmot váldán fárrui nevvodemiide mat gullet olbmuid beaivválaš meannudusaide. Dasto maiddái leat dáid *ircenraat*-vásihusaid váldán fárrui árvvoštallamiidda mat gullet dakka dasa ahte vuhtiiváldit daid *ircenraat*, ahte eai galggaše vuorjahuvvat. Lea ovdamearka das go sii váldet *ircenraat* vuhtiiváldámuša áššin biilamáđija plánaid árvvoštallamii, namalassii movt plánat váikkuhivčče daidda. (Fienup-Riordan ja earát 2020.)

Uldamuitalusat leat jurdagiid ja daguid vuolggaheaddjin, nuppe ládje daddjon aktevrrat, dán áimmus. Nubbi fas lea ahte iešalddis ulddat maid sáhttet leat aktevran. Latour (2005) čilgehusa mielde leat aktevrrat oidnosis práksisiid bokte. Aktevra lea dat mii lea oassin ja váikkuheaddjin práksisis, nugo mat dan muitalusas mas gullo eallu goađi birra ja dagaha olbmo lávket olggobeallái goađi. Muitalusain boahtá ovdan ahte min sosiála fierpmádat ollá hui viidát ja sisttisdoallá maiddái nuppi áimmu. Mii eat gal sáhte ieža mearridit goas ja movt lea nubbi áibmu oidnosis dehe gulámuttos midjiide, muhto vásihusaideamet bokte diehtit ahte gávdnojit. Earát go olbmot leat aktevrrat dainna lágiin ahte váikkuhit albmulaččaid mannolagaid ja daguid. Mii diehtit ahte diekkárlágán muitalusat leat leamaš guhkes áiggi Sámis. Jus muitalusat, main oskkolaš sisdoallu lea mielde, hábmejit min olmmožin, de orru leame dehálaš árvu leat várrogas, go don it leat goassege akto. Gávdno sivdnádusas ideála áibmu ja dat mat doppe leat muittuhit min álo ahte ii leat buot maid mii oaidnit dehe ipmirdit. Orro maiddái váldoášši muitaleami bokte beassat imaštallat muitalusaid bokte ja dien bokte hukset juogalágán oktasaš gova das geat mii leat ja masa mii oskut.

Visot dáin uldamuitalusain maid letne dás váldán ovdan lea nu ahte nuppi áimmu oaidnimat, gullamat dehe eará vásihuslágit ilbmet roahtá dehe čájetkeahttá ahte dat livččii mihkkege erenoamážiid. Dat ilbmet go ilbmet, iige leat olbmuid fámus daid stivret, gohčču t, mánidit ja hástalit. Vásihusat leat dakkárat ahte mat dal de ilmmažit, de eai atte iežaset leat gaskaoapmin dán áimmu valljodatváriide ja huovádusaide. Diekko olbmot sáhttet leat viibmásat ja vaikko vel viivvurheamit, nugo stáli ja vara neavvagat geažidit. Ii leat nu álki diehtit manin sii bohtet oidnosii, ii aŋkke daid muitalusaid mielde maid moai letne dan háve válljen. Muhto jus eai livčče muitalusat sin birra, de soaitá ahte eambbogo ieš dat ulda livččii láhppon eret min muittus ja jurdagis. Juohke háve go mii dehe earát muitalit ulddaid birra, de mii duođaštit maiddái juogalágán gávdnoma dehe ipmárdusa, dehe oskku, ja oskkáldasvuođa sivdnádussii. Mii leat gerdon min muitaleami, muhto vásihan nai ulddaid geardovaččat. Sáhttá leat nu nai ahte mii eat šat áicca ja mearkkaš uldda jur danne go eat leat gullan daid birra, dehe soaitit dulkogoahtit dieid eará ládje go dál dahkat. Ulda lea leamaš ideála midjiide, ja jus ulddat govvidit juogalágán ideála, massit go de min ideálaid nai jus mii manahit ulddaid? Čilgehusmuitalusain ulddaid birra boahtá ovdan ahte ulddat bohte máilbmái go Ipmil sivdnidii máilmmi, sii leat oassin Ipmila sivdnádusas, ja sáhttet muitalusaid bokte dehe muitaleami mielde leat oassin risttalašvuođas nai. Iešalddis muitalusain gis boahtá ovdan ahte nubbi áibmu ii goassege ilmma bártilogaiguin iige heajut beliiguin goappáge dáfus. Bohccot leat čábbát ja bures eallime. Ulda ii dáin muitalusain iige eará gálduin maid moai dihte, boađe oidnosii ovdamearkka dihte dainna hámiin ja áigumušain ahte lea goddime ealli dehe leame veahkaválddálaš. Viidáset, ulda dáin muitalusain ii daga maidege bahá olbmuide. Áimmusteaset leat sii min ideálat.

7. Loahpahus

Dán artihkkalii válljejuvvon muitalusaid vierus lea nu ahte ii leat iešalddiset muitaleamis dehe lasáhusa bokte mihkkege mearrádusaid min smiehttamušaide movt daid dulkot. Vuhtiiváldit dán vieru, de ean leat moaige bidjan makkárge čavga mearrádusaid dehe neavvagiid dasa movt lohkki galgá daid dulkot mearkkašit alcces. Baicca letne čállán daid ala eará muitalusa das maid moai dihte stuorit konteavstta birra, mas sáhttet leat geažideamit das makkár dilis sáhttit dulkot. Sávvamis letne dáinna lágiin leamaš oskkáldasat muitalusaide ja daid

virrui, mas guovddážis lea gearddu heapmi. Artihkkalis letne gerdon muitalusaid, ja dás dainna lágiin ahte daid ovdamearkka bokte boahtá ovdan mat muitalusaid sisdoaluin leat gearddu husat. Dien bokte leat muitaleaddjit ja dutkit nai, nugo moai dás, fárus hukseme fierpmádagaid. Go válljet nugo moai dás makkár muitalusaid loktet dutkanmáilbmái, ja dan háve ovddemusat Sámi dutkanmáilbmái, de nannet dan vissis máilmmigova, dás dan maid uldamuitalusat ovddastit. Guovddážis dás lea ahte leat unnimusat guokte áimmu. Muitalusaid doaibma lea, earret dan go mii iešalddis muitaladdat muitalusaid ja juogadit vásihusaideamet, ahte gearddu hemiin mii nannet ipmárdusaideamet das movt lea ja doaibmá dán máilmmis, ja muittuhit alcceseamet maid mii oskut. Osku dán oktavuođas lea luohttámuš dasa movt lea ja doaibmá dat mii min birra lea. Muitalusaiguin mii maiddái čalmmustahttit ahte eat ipmir buot. Mii sáhttit dáid imaštallat, muhto ii leat vejolaš gávdnat makkárge addon vástádusaid. Muitalusaid bokte mii maid mieđihit min ipmirdeami rájiid.

Gáldut

Arkiivamateriála

RiddoDuottarMuseat (RDM) – Guovdageaidnu. Muitalusčoaggin man lea bargan Mikkel P.A. Bongo (1977), transkriberen lea Mikkel Nils Sara (1984). Musea gáibádusa mielde eai leat muitaleddjiid namat almmuhuvvon. (Materiálačoakkáldat ii leat almmuhuvvon.)

- APB/MPAB-7
- APT/MNS-XIV
- MAAS/MPAB-2
- MAAS/MPAB-3
- MAAS/MPAB-4
- MAAS/MPAB-6
- MEP/MPAB-2
- MOP/MPAB/MBN-5
- MOP/MPAB/MBN-7

Girjjálašvuohta

Bäckman, Louise 1975: *Sájva. Föreställningar om hjälp- och skyddsväsen i heliga fjäll bland samerna*. Stockholm studies in comparative religion 13. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Fienup-Riordan, Ann & Rearden, Alice & Meade, Marie & Chanar, David & Nayamin, Rebecca & Joseph, Corey 2020: *Nunakun-gguq Ciutengqertut. They say they have ears through the ground: Animals essays from Southwest Alaska*. Fairbanks: University of Alaska Press.

Gaski, Harald & Solbakk, John T. & Solbakk, Aage (doaimm.) 2004: *Min njálmmálaš árbevierru. Máidnasat, myhtat ja muitalusat*. [Kárášjohka]: Davvi girji.

Grundström, Harald 1946: *Lulelapsk ordbok. Fasc. 1. abbis-kāl'pak*. Uppsala: Lundequistska bokhandeln.

Grundström, Harald 1960: Vitermotivet i lapska jojkningslåtar. – *Saga och sed, Kungliga Gustav Adolfs Akademiens årsbok 1959*. Uppsala: Almqvist & Wiksell. 52–57.

Izzo, Justin 2015: The Anthropology of Transcultural Storytelling: Oui mon commandant and Amadou Hampâte Bâ's Ethnographic Didacticism. – *Research in African Literatures* 46 (1): 1–18. <https://doi.org/10.2979/reseafrilite.46.1.1>.

Korhonen, Olavi 1987: Einige Termini der lappischen Mythologie im sprachgeographischen Licht. – *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 12: 46–60.

Læstadius, Lars Levi 1997 [1839–1845]: *Fragmenter i Lappska Mythologien*. Åbo: NIF.

Latour, Bruno 2005: *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory*. Oxford New York: Oxford University Press.

Latour, Bruno 2010. *On the modern cult of the factish Gods*. Durham, N.C.: Duke University Press.

Leem, Knud 1768: *Lexicon Lapponicum Bipartitum. Lapponico-Danico-Latinum & Danico-Latino-Lapponicum. Pars Prima Lapponico-Danico-Latinum*. Nidrosiae: Impensis Seminarii Lapponici Friedericiani.

Magga, Ole Henrik & Oskal, Nils & Sara, Mikkel Nils 2002: *Dyrevelferd i samisk kultur*. [Guovdageaidnu]: Sámi allaskuvla. <https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/ld/rap/2001/0017/ddd/pdfv/151133-utredning_dyrevelferd_samisk.pdf> (18.11.2022).

Mebius, Hans 2003: *Bissie. Studier i samisk religionshistoria*. Östersund: Jengel.

Myrvoll, Marit 2011: *«Bare gudsordet duger». Om kontinuitet og brudd i samisk virkelighetsforståelse*. Avhandling levert for graden Philosophiae Doctor, Universitetet i Tromsø.

Qvigstad, J. 1944: *De lappiske appellative stedsnavn*. Oslo: Aschehoug.

Rydving, Håkan 2010: *Tracing Sami traditions. In search of the indigenous religion among the Western Sami during the 17th and 18th centuries*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning 135. Oslo: The Institute for Comparative Research in Human Culture Novus forlag.

Sara, Mikkel Nils 2003: *Gumpe, sápmelaš ja boazu. Boazosámi čilgehusat ja muitalusat gumppe ja guođoheami birra*. SA-raporta nr. 3. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla.

Sjöberg, Lovisa Mienna 2018: *Att leva i ständig välsignelse. En studie av sivdnidit som religiös praxis*. Acta theologica 67. Doktoravhandling, Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo.

Turi, Johan 2010 (1910): *Muitalus sámiid birra*. SÁMIacademica 3. Karasjok: ČálliidLágádus.

Utsi, Mai Britt 1998: Njálmmaláš árbevierut álbmoga vuoiŋŋalašeallima govvijeaddjin -erenoamážit gufihtarárbevierru. – Harald Gaski & John Trygve Solbakk (doaimm.), *Cafe Boddu. Essayčoakkáldat 3*. Kárášjohka: Davvi girji.

Vikström, Björn 2005: *Den skapande läsaren. Hermeneutik och tolkningskompetens*. Lund: Studentlitteratur.

Albmulaččat, ulddat and nubbi áibmu

Stories about *ulddat*, i.e. about inhabitants of another sphere/universe, are well known all over Sápmi. These stories represent a worldview that is mentioned already in the earliest, comprehensive written sources about the Sámis, i.e. from the 17th century. In this article we take a closer look at stories from RidduDuottarMuseat in Guovdageaidnu. The stories about *ulddat* presume a context that implies among other things the existence of another *áibmu*, i.e. another sphere or universe not usually seen or heard by us. The second *áibmu* and the various themes connected to it constitute parts of what people everywhere in Sápmi have explained to be their worldview, belief system, and theoretical starting point. The stories presented in this article give us examples of how *albmulaččat*, people of our sphere, have experienced *ulddat*, examples of how these beings appear to us looking like the humans and like the animals in our *áibmu*. The article discusses how these stories influence our actions and ways of thinking.

Keywords: Sámi storytelling, Sámi history, Sámi religion, worldview, the other sphere, inhabitants of the other sphere

Mikkel Nils Sara – Lovisa Mienna Sjöberg
Sámi university of Applied Sciences
mikkelnms@samas.no – lovisas@samas.no